

ANN MARYNISSEN

LIMBURGERS WORDEN NEDERLANDERS?

OVER DE VERNEDERLANDSING VAN HET ZUIDOOSTEN VAN NEDERLANDS LIMBURG
(1789-1935)

Zusammenfassung

Die heute einsprachige niederländische Provinz Limburg, ein Gebiet mit bewegter politischer Geschichte, war im 19. Jahrhundert ein sprachgemischtes Gebiet, in dem drei Sprachen miteinander konkurrierten: das Niederländische, das Französische und das Deutsche.

Die Position des Französischen wurde im 19. Jahrhundert in der westlichen Hälfte der Provinz, mit der Stadt Maastricht als Exponent, sehr gestärkt. Weniger bekannt ist, dass auch das Deutsche in diesem Gebiet als Kultursprache fungiert hat. Insbesondere im südöstlichen Teil der Provinz, der in ökonomischer und sozio-kultureller Hinsicht auf das angrenzende Rheinland ausgerichtet war, spielte das Deutsche bis weit ins 19. Jahrhundert hinein neben dem Niederländischen in einer Reihe von gesellschaftlichen Domänen eine wichtige Rolle. Erst am Anfang des 20. Jahrhunderts, also fast ein Jahrhundert nachdem Limburg definitiv in den niederländischen Staatsverband aufgenommen worden war, nahm diese diglossische Sprachsituation ein Ende.

In diesem Artikel wird dargestellt, wie das Deutsche in Limburg in gesellschaftlicher, chronologischer und geographischer Hinsicht immer weiter zurückgedrängt und schließlich vollständig durch das Niederländische ersetzt wurde. Außerdem wird erläutert, wie dieser Prozess im Zusammenhang mit der mühsamen Integration der Limburger in den niederländischen Staat und der schwierigen Bildung einer niederländischen Identität in der südlichsten Provinz der Niederlande steht.

1. Nederlands Limburg: drie talen, een bewogen politieke geschiedenis

In de Euregio Maas-Rijn⁽¹⁾ worden op dit ogenblik drie cultuurtalen gesproken en geschreven: Nederlands, Frans en Duits. Het bereik van deze drie talen is nu duidelijk afgebakend: de staatsgrens tussen Nederland en Duitsland vormt tevens de taalgrens tussen het Nederlands en het Duits. In het drietalige België zijn de evenwichten tussen de taalgemeenschappen streng vastgelegd in wetten en decreten.

Deze eenduidige taalsituatie is vrij recent. In bepaalde delen van de regio tussen Rijn en Maas, een gebied met een bewogen politieke geschiedenis, heeft er eeuwenlang een toestand van diglossie of triglossie, gepaard gaande met twee- of meertaligheid, bestaan.

Het Duits-Nederlandse taalcontactgebied aan de Duitse Nederrijn bijvoorbeeld is lange tijd tweetalig geweest. Tot het einde van de 19de eeuw was het Nederlands als cultuurtaal in de een of andere vorm en functie bij de Rijnders in gebruik. De stapsgewijze vervanging van het Nederlands door het Duits aan de Nederrijn, en de rol van politieke en sociaal-economische factoren in dit aflossingsproces, is door linguïsten en historici goed onderzocht.⁽²⁾

Minder bekend is dat ook de nu eentalige Nederlandse provincie Limburg, gelegen op het snijvlak tussen drie landen, een taalgemengd gebied is geweest, waarin drie talen een rol speelden: het Nederlands, het Frans en het Duits.

In de 19de eeuw was het Algemeen Beschaafd Nederlands in Limburg nog niet verspreid in brede lagen van de bevolking. De modale Limburger sprak in het dagelijks leven zijn Limburgs dialect. Het gesproken en geschreven Algemeen Beschaafd Nederlands was voor de Limburger een vreemde taal, die hij zich met veel moeite eigen heeft gemaakt. Het was bijvoorbeeld iets zeer bijzonders dat de grootmoeder van de uit Schaesberg afkomstige Limburgse schrijver

⁽¹⁾ De Euregio Maas-Rijn omvat Belgisch Limburg, Nederlands Limburg, de provincie Luik, de Duitstalige gemeenschap in België en de regio Aken. Meer informatie op: www.euregio-mr.org.

⁽²⁾ Zie bijvoorbeeld Helga Bister-Brosen (Hrsg.), *Niederländisch am Niederrhein*. Duisburger Arbeiten zur Sprach- und Kulturwissenschaft, Band 35. Frankfurt am Main (Peter Lang), 1998.

Hierin: een overzicht van de vroegere verspreiding van het Nederlands in Duitsland door Ludger Kremer, *Das Niederländische in Deutschland. Aspekte seiner Verbreitung und Beschreibung*, 23-40.

Frans Erens (°1857) het Amsterdamse Handelsblad las, "want niemand kende (daar) in dien tijd genoeg Hollandsch om een courant in die taal te lezen." (Orbons & Spronck 1966: 47).

Het Frans was als niet-autochtone taal van buiten uit over het Oostenrijkse gebied heengeschoven. Zijn positie was in de Franse tijd geweldig versterkt. De dunne sociale bovenlaag in de Limburgse steden schakelde over op deze prestigieuze wereldtaal. Het Frans werd de taal van de stedelijke elite, met als exponent de stad Maastricht. De vernederlandsing van Maastricht, een ontwikkeling die binnen het Nederlandse staatsverband onontkoombaar was, is recent onderzocht door M. Kessels-Van der Heijde (2002).

De derde taal die in Nederlands Limburg een rol speelde, was het Duits. Het Duits heeft enkel in het zuidoosten van Limburg, dat in economisch en socio-cultureel opzicht op het aangrenzende Rijnland was gericht, vaste voet aan de grond gekregen. De opkomst van het Duits als cultuurtaal in Zuid-Oost-Limburg gaat terug tot het begin van de 17de eeuw (Scherdin 1937: 40). In een oostelijke strook tussen Sittard, Heerlen, Kerkrade en Vaals heeft het Duits als cultuurtaal zich kunnen handhaven tot in de 19de eeuw, met uitlopers tot in de 20ste eeuw. Bijna een eeuw nadat Limburg definitief tot het Koninkrijk der Nederlanden was gaan behoren, speelde het Duits dus in een aantal domeinen van het maatschappelijk leven nog een rol.

De vernederlandsing van het zuidoosten van Nederlands Limburg kan niet los worden gezien van de complexe politieke geschiedenis van het gebied. Als gevolg van voortdurend wisselende machtsverhoudingen was Limburg eeuwenlang versnipperd. De Spanjaarden, de Nederlanders en de Oostenrijkers lieten afwisselend territoriale aanspraken op delen van Limburg gelden. Met de Franse Tijd (1795-1814) kwam er een einde aan deze staatkundige versnippering. In 1815, op het Congres van Wenen, werd Limburg toegewezen aan het Koninkrijk der Nederlanden en kon er een begin gemaakt worden met de integratie van Limburg in Nederland. Maar amper 15 jaar later, in 1830, kozen de Limburgers openlijk partij voor de Belgen en werd Limburg ten oosten van de Maas korte tijd Belgisch. In 1839, na de scheiding met Belgisch Limburg, kreeg Nederlands Limburg de tot op heden geldende grenzen, maar het werd tegelijkertijd opgenomen in de Duitse Bond. Pas in 1867 werd Limburg definitief losgemaakt uit de Duitse Bond. Tussen 1839 en 1867 waren de Limburgers dus Nederlanders en Duitsers tegelijk.

Na zoveel politieke lotswisselingen is het niet verwonderlijk dat de Limburgers zich slechts moeizaam integreerden in het Nederlandse staatsverband.

Begrippen als "vaderlandsliefde" en "nationale identiteit" waren hen onbekend. De Limburgers uit het zuidoosten van de provincie waren gericht op het aangrenzende Rijnland, de inwoners uit het westen van de provincie, de Maastrichtenaars voorop, waren georiënteerd op Belgisch Limburg en het Luikerland. De ambivalente staatkundige positie van Limburg tussen 1839 en 1867, de financiële en militaire verplichtingen die daaruit voortvloeiden, de onvoordelige economische positie van het agrarische gewest en de geringe aandacht van Den Haag voor de aanleg van een behoorlijke verkeersinfrastructuur droegen er niet toe bij om de publieke opinie in Limburg gunstig te stemmen tegenover Holland. Holland vermocht de Limburgers niet te inspireren. Tegenover het "verlichte België" werd het als "traag" ervaren (Orbons en Spronck 1966: 43-46).

2. Functionele verdeling van het Duits en het Nederlands in verschillende maatschappelijke domeinen

Ook het taalbewustzijn van de Limburger stond zijn integratie in Nederland in de weg. In het Zuid-Oost-Limburgse grensgebied, dat met zijn perifere ligging lange tijd buiten de invloedssfeer van Holland bleef, bestond in het begin van de 19de eeuw een toestand van triglossie, gecombineerd met meertaligheid.

De gewone man sprak in het dagelijks leven zijn Oost-Limburgs-Ripuarische dialect (Low-code). In de schriftelijke bronnen waarop een onderzoek over een historische taalfase noodzakelijk gebaseerd is, dringen elementen uit een mondelinge taalvorm als het dialect slechts sporadisch door, maar ze zijn wel aanwijsbaar. Als cultuurtaal verkoos men in ontwikkelde milieus het Duits boven het Nederlands (twee H-code-variëteiten). Er zijn in de archieven taalgemengde teksten bewaard, waarbij in een en dezelfde tekst van het Duits naar het Nederlands wordt overgeschakeld en/of omgekeerd.

Op de historische situatie van tweetaligheid in Nederlands zuidelijkste provincie is eerder gewezen door Roukens (1949) en Tummers (1958). De Duitser Georg Scherdin heeft als eerste een studie gewijd aan de positie van het Duits in Nederlands Limburg. In zijn boek "Die Verbreitung der hochdeutschen Schriftsprache in Süd-Limburg" (1937) beschrijft hij hoe het Duits als schrijftaal in de loop van de 19de eeuw steeds verder naar het oosten werd teruggedrongen, tot het aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog volledig verdween uit Limburg. Scherdin baseerde zich voor zijn onderzoek hoofdzakelijk op de taal van de grafschriften op de gemeentelijke kerkhoven en vulde deze bron aan met losse gegevens omtrent de taal van de kerk, de taal van de lokale pers en de talen

die op school onderwezen werden. Scherdins observaties zijn niet onjuist, maar zijn voorstelling - ingegeven door nationalistische motieven - als zou zowat de helft van Limburg in de 19de eeuw nog een haast eentalig Duits gebied zijn geweest, is overdreven. Veeleer moet er in Limburgs zuidoostelijke randstrook een situatie van tweetaligheid Duits/Nederlands hebben bestaan. Dat blijkt bijvoorbeeld uit wat schout Corneli in 1789 schrijft over het taalgebruik in de heerlijkheid Wijlre, dat toen een "freie Reichsherrschaft" was:

"Bey gerichte, in der Schul, und Kirch wird die teusche Sprache gebraucht, gleichwohl ist von allen Seiten die hollandische Sprache in schwang oder gebrauch."⁽³⁾

In wat volgt onderzoeken we de verhouding tussen het Duits en het Nederlands in Zuid-Oost-Limburg in de 19de en de 20ste eeuw aan de hand van het functioneren van beide talen in vijf maatschappelijke domeinen: het onderwijs, de kerk, het bestuur en de rechtspraak, de lokale pers en het verenigingsleven. We gaan daarbij uit van de premisse dat, wanneer er een politieke machtswisseling optreedt, daar ook een taalwisseling op volgt, m.a.w. dat de officiële landstaal en de reële voertaal overeenstemmen.

2.1. Het onderwijs

2.1.1. Het lager onderwijs

Het lager onderwijs stelde in Limburg aan het einde van de achttiende eeuw niet veel voor. Het hoofddoel ervan was het bijbrengen van de geloofswaarheden en van een gedragscode voor het leven. De lessen werden meestal gegeven door geestelijken, niet door gekwalificeerde onderwijzers.

In Zuid-Oost-Limburg werd omtrent de eeuwwisseling in het Duits en in het Nederlands lesgegeven, afhankelijk van de bekwaamheid van de onderwijzer. In Kerkrade bijvoorbeeld onderwees kapelaan Cremer in 1801 "lezen en schrijven in de Duitse en Vlaamse (=Nederlandse) taal en catechismus". Het godsdienstonderricht werd in het Duits gegeven. Ook in het naburige Herzogenrath en in Afdon werd onderwijs gegeven in het Duits en het Vlaams, de twee

talen van het land. De Kerkraadse school werd tussen 1750 en 1810 ook bezocht door jongens uit naburige Duitse gemeenten (Driessen 1963: kol. 97).

Met de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden in 1815 werd in deze situatie van hogerhand verandering gebracht. In 1806 was in de noordelijke Nederlanden een nieuwe onderwijswet ingevoerd, maar die gold niet voor de departementen die tijdens de Bataafse Republiek bij Frankrijk hoorden. Daar gold tot 1815 de Franse schoolwetgeving. In 1815 werd de onderwijswet van 1806 ook in Limburg van kracht. Deze wet bepaalde o.m. dat het Nederlands de voertaal was in het onderwijs. Men moest voortaan een examen afleggen alvorens men tot onderwijzer kon worden benoemd. Om daarvoor te slagen, diende men o.m. "van de beginselen der Nederlandse taal enige kennis te hebben" (Driessen 1963: kol. 100).

In Zuid-Oost-Limburg bleef deze wet in het begin van de Nederlandse tijd dode letter. Er waren nog een hele tijd Duitstalige schoolmeesters met een gebrekkige kennis van het Nederlands aan de slag. De kwaliteit van het onderwijs liet daardoor te wensen over. In Kerkrade bijvoorbeeld droeg de laatste kapelaan-onderwijzer, C. Miedel, in 1819 de school over aan de leek Ohlenforst. Ohlenforst kende nauwelijks Nederlands. Hij onderwees in het Duits en een beetje in het Nederlands. Pas in 1829 werd in Kerkrade een tweede, Nederlands-talige onderwijzer in dienst genomen; hij moest aan de Kerkraadse kinderen een doelmatiger onderwijs in de Nederlandse taal geven.

De gemeentebesturen voelden er in het algemeen weinig voor om een bevoegde onderwijzer aan te trekken uit vrees voor de kosten en omdat de geestelijkheid het Hoogduits gebruikte bij het godsdienstonderricht. Het Duits bleef de hele 19de eeuw de taal van de kerk, daarom werd het aanleren van het Duits als noodzakelijk beschouwd (Driessen 1963: kol. 102-103). In de basisschool van Schaesberg bijvoorbeeld leerden de leerlingen tot in 1905 hoofdzakelijk Duits, omdat ze anders de predikanten in de kerk niet zouden kunnen verstaan (De Vocht 2003: 18).

In een school in Vaals was tussen 1840 en 1929 het Nederlands de voertaal, maar de beheersing van het Duits werd er even belangrijk geacht als die van het Nederlands: op het leerplan van de dagschool stond "lezen en schrijven in de nederduitsche en de hoogduitsche taal inbegrepen de spelling van beide talen". De Franse taal was er van ondergeschikt belang; ze werd facultatief in de avondschool geleerd (De Vocht 2003: 21).

⁽³⁾ R.M. de la Haye, *Inventaris van de archieven van de heerlijkheid en de schepenbank Wijlre 1464-1797 (1816)*. Rijksarchief in Limburg nr. 49. Maastricht 1993, 14.

Het Duits vervulde in Zuid-Oost-Limburg in de 19de eeuw niet alleen een functie als taal van de kerk, maar het was ook de voertaal bij handels- en andere contacten met de Duitstalige bureu.

Daarvan getuigt de volgende brief uit het Heerlens archief: omstreeks 1835 vraagt de schoolcommissie van Heerlen in een brief aan de gouverneur van Limburg toestemming om, net zoals de buurgemeenten die aan Pruisen grenzen, het Hoogduits te mogen onderwijzen, evenwel zonder dat „de Nederduitse taal“, zoals het Nederlands dan nog genoemd wordt, daardoor benadeeld zou worden. Als argumenten voor het onderwijs van het Duits worden economische belangen en het gebruik van het Duits in de katholieke en de protestantse kerk aangehaald:

“Onze naburige grensgemeenten: als Ubag over-Worms, Schaasberg, Kerkraade enz. enz. en alle grensgemeenten in het tweede Distrikt van den heer schoolopziener Page, hebben het verlof om op gezette dagen of uren in de week het hoogduits als neventaal in de gemeentescholen te onderwijzen.

Daar de gemeente Heerlen even als de voorschreven gemeenten digt aan de pruisische grenzen ligt, en de ingezetenen derhalve ook de noodzaakelijkheid der kennis van de hoogduitsche taal, wegens den sterken koophandel en ander verkeer met de Pruisen gevoelen - want verscheidene ingezetenen onzer gemeente hebben reeds hunne kinderen naar andere scholen gestuurd, waar het Hoogduitsch onderwezen wordt - verder dat ook het godsdienstig onderwijs, zoowel in de Roomsche als protestantsche gemeente in de hoogduitsche taal wordt gehouden: deze grondredenen overwegende vertrouwen wij, dat uwe Excellentie ons de gunst gelieve te verleenen, dat ook in onze gemeente school op bepaalde dagen, echter zonder eenig nadeel der Nederduitse taal, die in alle gevallen den voorrang blijft behouden, het hoogduitsch moge onderwezen worden.”⁽⁴⁾

2.1.2. Het middelbaar onderwijs

In de middelbare scholen in het gebied was zowel voor het Duits als voor het Frans een rol weggelegd.

Op het internaat van de middelbare school Rolduc (Kloosterrade, bij Kerkrade), in de 19de eeuw de grootste katholieke onderwijsinstelling uit de

⁽⁴⁾ H.M.E. L'Ortijs, *Inventaris van de archieven van het dekenaat Heerlen 1836-1965, de St. Pancratiusparochie te Heerlen (1522) 1590-1965 en de gedeponeerde archieven*. Heerlen, 1988. Rubriek 6: Archivalia van de schoolcommissie. Nr. 482: Verzoekschrift aan de provincie Limburg betreffende het onderwijzen van het Hoogduits als neventaal op de gemeenteschool van Heerlen [ca. 1835].

regio, was het Frans voor de leerlingen de verplichte omgangstaal. Rolduc omvatte in de 19de eeuw vijf verschillende scholen, waaronder een Hollandse en een Duitse afdeling. De Duitse school werd druk bezocht: in 1859 telde deze afdeling zelfs meer klassen dan de Hollandse. Niet alleen Duitse scholieren uit de omgeving van Aken kwamen naar de Duitse school van Rolduc, maar ook vele vooraanstaande Limburgers stuurden hun kinderen ernaartoe om Duits te leren. Pas aan het einde van de eeuw, in 1895, werd de Duitse afdeling opgeheven (De Vocht 2003: 19), hetgeen op de tanende invloed van het Duits wijst.

De Franse kloosterorde ‘Les Dames du Sacré Coeur’ richtte in 1848 in Vaals ‘Blumenthal’ op, een pensionaat voor meisjes uit de betere standen. Het onderwijs werd er in het Duits of in het Frans gegeven. De leerlingen kwamen uit vooraanstaande Belgische, Duitse en Zuid-Oost-Limburgse families. Rond 1870 kreeg deze school een sterk Duits-georiënteerd karakter. De Duitse taal ging er domineren: omstreeks 1900 spraken de meisjes vloeiend Duits. Tot 1920 had het pensionaat veel aantrekkingskracht. Na 1920 werd Blumenthal een Duits gymnasium en nam de belangstelling van de Belgische en Zuid-Oost-Limburgse meisjes voor de school af (De Vocht 2003: 22-23).

Samenvattend: de vernederlandsing van het onderwijs in Zuid-Oost-Limburg is moeizaam verlopen. Het duurde enkele decennia alvorens de onderwijswetgeving van 1806, die na de Franse tijd ook in Limburg ingevoerd werd en het Nederlands als voertaal in het onderwijs verplicht stelde, in de praktijk gebracht was. In veel scholen in het grensgebied bleef het aanleren van het Duits als vreemde taal de hele 19de eeuw belangrijk. Zijn stevige positie dankte het Duits aan zijn functie als taal van de kerk en als middel om met de Duitstalige bureu te communiceren.

2.2. De kerk

2.2.1. Het taalgebruik in de kerk

De kerk is een domein waarin het Duits lang heeft standgehouden. In diverse publicaties wordt erop gewezen dat er in Oost-Limburgse gemeenten tot diep in de 19de eeuw in het Duits werd gebeden en gepreekt. Die voorkeur voor het Duits als kerktaal hangt samen met de achtergrond van de geestelijken: vele pastoors die in Zuid-Oost-Limburg aangesteld waren, waren in Duitsland geboren of er opgeleid.

Enkele feiten omtrent het gebruik van het Duits in de kerk: in Wijlre werd nog in 1884 in het Duits gepreekt en werd de catechismus in het Duits

aangeleerd.⁽⁵⁾ In dezelfde periode werd in de Heerlense dorpsschool in het Duits gebeden en in de kerk in het Duits gepreekt. In Heerlerheide werd in het Duits én in het Nederlands gepreekt (Goossens 1989: 218). In Kerkrade bleef het Duits tot 1910 de taal van de kansel. Men gebruikte er een Duitse uitgave van de catechismus die men in de overige bisdommen had ingevoerd. Bidprentjes en grafopchriften werden haast uitsluitend in het Duits opgesteld. Na 1910 won het Nederlands in de Kerkraadse erediensten geleidelijk aan belang. Maar de vernederlandsing moest behoedzaam gebeuren, want vooral bij de ouderen stuitte dit proces op weerstand. Aan de 19de-eeuwse verhoogduitsing van de godsdienstige rituelen, die vooral was uitgegaan van de geestelijkheid, kwam in Kerkrade in het begin van de 20ste eeuw definitief een einde. Het zingen van Duitse kerkliederen en van de "Deutsche Singmesse" waren de laatste overblijfselen van de vroegere dominantie van het Duits als kerktaal.⁽⁶⁾

De Nederlandse regering vond het niet noodzakelijk om maatregelen tegen het gebruik van het Duits in de kerk te nemen. Ze gaf in 1858 aan de gouverneur van Limburg, de katholiek Van der Does de Willebois, de opdracht een rapport te maken over de taal van de kerk in Limburg. In zijn verslag maakte Van der Does de Willebois melding van een twintigtal gemeenten in de buurt van de Nederlands-Duitse grens, waar de preek en de christelijke lering in het Hoogduits gehouden werden. De gouverneur liet in zijn rapport verstaan dat Den Haag met de hulp van de lokale Nederlandse geestelijkheid een einde zou kunnen maken aan het gebruik van het Duits in de kerk, maar de Nederlandse regering gaf geen gevolg aan de aanbevelingen van Van der Does de Willebois (De Vocht 2003: 26-27).

2.2.2. De kerkelijke administratie

De kerkelijke administratie verliep in het 19de-eeuwse Limburg in twee of soms zelfs drie talen: Nederlands, Duits en Frans. De kerkelijke functionarissen voelden zich kennelijk niet gebonden door de officiële landstaal. In de gemeenten Oud-Valkenburg, Noorbeek en Hulsberg, dichterbij Maastricht dan bij de Duitse grens gelegen, werden in kerkelijke stukken het Frans en het Nederlands naast

elkaar gebruikt, niet noodzakelijk in overeenstemming met de officiële taal van het ogenblik: men schreef er in de Franse tijd ook in het Nederlands en in de Nederlandse tijd ging men nog een tijdje door met het Frans. In de oostelijke grensgemeenten die in de Duitse invloedssfeer lagen, zette men zowel in de Franse als in de Nederlandse tijd de gewoonte om ook Duits te schrijven voort.

Enkele steekproeven in kerkelijke archieven in Zuid-Oost-Limburg leverden de volgende voorbeelden op:

in Kerkrade bevatte een bundel stukken over de bedienaren van de godsdienst in de gemeente twee stukken in het Nederlands (uit 1815 en 1831), maar ook twee stukken in het Duits, uit 1812 en 1814, in de Franse tijd dus.⁽⁷⁾ Tussen 1800 en 1810 waren alle stukken uit deze bundel in het Frans geschreven.

Het archief van het kapittel van Sint-Pieter te Sittard bevat een "Legger der inkomsten van het kapittel van 1787 tot 1801" die helemaal in het Duits geschreven is.⁽⁸⁾ Een aantal stukken over een gerechtelijk onderzoek naar verduistering van kapitalen en goederen van dit kapittel, tussen 1806 en 1813 geschreven, bevatten Franse en Duitse teksten, soms geschreven door één persoon, aangevuld met enkele rekeningen in het Nederland.⁽⁹⁾

In de grensgemeente Vijlen is de kroniek van de parochie van de Heilige Martinus (1807 tot 1869), op de Latijnse titel na, tot 1855 volledig in het Duits geschreven. Ook het "Manuaal van inkomsten uit stichtingen van missen" is tot 1850 in het Duits, waarna in 1851 overgegaan werd op het Nederlands.⁽¹⁰⁾

Bijzonder interessant zijn de jaarrekeningen van de kerkfabriek van de parochie van de H. Jacobus de Meerdere te Bocholtz.⁽¹¹⁾ Tussen 1798 en 1830 zijn deze meestal handgeschreven rekeningen het ene jaar in het Duits, het vol-

⁽⁷⁾ Gemeentearchief Kerkrade: J.F. Driessen, *Inventaris van de archieven der gemeente Kerkrade 1795-1946*. Uitgegeven door de gemeente Kerkrade - 1986. Bundel nr. 4170.

⁽⁸⁾ Gemeentearchief Sittard: J.A.K. Haas, *Inventaris van het archief van het kapittel van Sint Pieter te Sittard*, Maastricht 1970. Nr. 70.

⁽⁹⁾ Gemeentearchief Sittard: J.A.K. Haas, *Inventaris van het archief van het kapittel van Sint Pieter te Sittard*, Maastricht 1970. Nr. 142.

⁽¹⁰⁾ Rijksarchief Maastricht: Archief van de Heilige Martinus te Vijlen, overgenomen door F. Roebroeks in 1990. Nr. 8a: "Annales sive chronica parochiae de Vyhlen ab anno 1807"; Chroniek van de parochie Vylen. 1807-1869. Nr. 8b: "Manuaal van inkomsten uit stichtingen van missen 1850".

⁽¹¹⁾ Gemeentearchief Kerkrade: M. Kockelkoren, *Inventaris der archieven van de parochie H. Jacobus de Meerdere Bocholtz (1803-1983)*. Gemeentearchief Kerkrade, 1987. Nrs. 100-159: Jaarrekeningen, opgemaakt door de ontvanger van de kerkfabriek; met bijlagen, 1784-1881. 12 stukken en 48 omslagen.

⁽⁵⁾ Archeologische wandelingen door Limburg, Wilre bij Wittem. In: *De Maasgouw* 6 (1884), 1005.

⁽⁶⁾ Deze en andere bijzonderheden over het taalgebruik in de kerk in Kerkrade zijn te vinden bij Roukens 1949: 595-604.

gende jaar weer in het Nederlands en sommige jaren zowel in het Duits als in het Nederlands geschreven, vaak door een en dezelfde persoon. De tweetaligheid van deze scribenten is aan de teksten te merken: in zowel het Duits als het Nederlands van deze tweetaligen zijn onder invloed van de andere taal interferenties geslopen.

Een voorbeeld van een geïntendeerd Nederlandse tekst met invloed van het Duits uit Bocholtz uit 1867:

“Rekening aan de Kerk van Bocholtz. van. Ch. Dabekousen smit alhier. 1867
28 Maart der wasserkessel zoldiert
1 April 1 draht aan die uhr
13 Mij 1 Kruitzi repariert
17 Octobre 1 klam aan die Klok
1868 Der 20 Januarij C. Dabekousen”⁽¹²⁾

Het consonantisme van twee substantieven, *wasserkessel* en *Kruitzi*, lijkt Hoogduits. Bocholtz behoort echter tot het gebied dat de tweede klankverschuiving heeft meegemaakt. Het verschoven consonantisme in *wasserkessel* wijst dus niet noodzakelijk op Hoogduitse invloed, maar kan een reminiscentie aan het Ripuarische dialect zijn.

De affricaat *ts* in *Kruitzi* gaat terug op de Duitse uitspraak *ts* van Lat. *crucis*, *crucem* (tegenover de Nederlandse en Romaanse uitspraak [ʃ] of [tʃ]). Het betreft een geval van klanksubstitutie, niet van klankverschuiving. De vorm komt voor in het Oost-Limburgs van Venlo tot Eupen en sluit als dusdanig aan bij het Duitse taalgebied, dat bij deze leenwoorden uit het Romaans verschoven consonantisme heeft, vgl. Ndl. *dans*/Duits *Tanze*, Ndl. *kaars*/Duits *Kerze* (Goossens 2003: 47-48).

De spelling van *draht* voor *draad* en *uhr* voor *uur* wijzen op invloed van het Duits.

Het Nederlands won in Bocholtz geleidelijk terrein, maar pas rond 1870 werd het Duits er definitief verdrongen. Na die tijd komt het Duits enkel nog in rekeningen van leveranciers uit Aken voor.

Een voorbeeld van een geïntendeerd Duitse tekst met interferenties van het Nederlands is de onderstaande tekst uit de gemeente Waubach uit 1877. In dat jaar

werd de kerk van Waubach ingewijd. Johan Jongen, een parochiale medewerker, berichtte daarover in een kroniek:

“Endlich war die Zeit da das die neue Kirche fertig war. es waren 8 jaaren daaraan gebaut worden. sie könten eher fertig sijn aber es preseerte nicht, wir hatten die alte Kirche nog. da war endlich der tag gekomen das es hier wir gehen nag die neue Kirche ein. Da freute sich die leute, besonders de grunstraat, es war im jaar 1877 den 11 September zur Zeit, des Hern pastoors Eerens von Neuenhagen aus der Kamp und Hern Kaplaan Ubahgs von Witten bei Mechelen und ein alter Eerwürdigen Hern Bischof floren (Laurent!) mit namen, Bischof von Luxenburg, damals freier in Aachen. Es war ein schöner freudenreicher tag, des abends vorher ward der Eerwürdigen Hern Bischof in palenberg aan der baanhoff abgehoolt. 50 reiter, die Schulkinder und menschen von allen orten ohne Zahl. der weg war geziert mit bogen und fahnen durch grunstras und waubach. de kaommeeren schosen von Waubach und grunstras ohne zahl. de menschen namen teil daaraan von fern und na, den so viel menschen waren nimmer in Waubach gewesen. des morgens begon der andacht. alles war festelich gekleidet. des eersten wurde die Kirche von alter Hern Bischof geweidt. Um 10 uhr wurde das Allerheiligste im Prossessionsweise aus der alten kirche nach der neuen Kirche getragen. da hielte der Eerwürdiger Hern Bischof ein feierliches Hochamt. die Kirche war geziert mit fahnen und krens und Spruge desgleichen nicht war. desnachmittags nach der feierlige Vesper spielte des abends zwei Harmonie und ein gesangverein. ein jeder hielt desen und tagen kermis. so ward der eersten tag feierlich begangen. Die schönste aller Kirche gländst durch die Welt. Der Her sei in dieser Kirche gelobet und gebeinedeit von nun bis aans ende.”⁽¹³⁾

De spelling van tal van woorden is beïnvloed door het Nederlands. Substantieven worden soms wel, maar lang niet altijd met hoofdletter gespeld, bijvoorbeeld *tag*, *jaar*, *leute*, *uhr*, *fahnen*. Woorden die in het Duits met één vocaal worden gespeld, worden nogal eens met twee vocalen geschreven, bijvoorbeeld *daaraan*, *damaals*, *aans*, *baanhoff*, *abgehoolt*, *jaaren*, *eersten*. Omgekeerd ontbreekt de voor het Duits typerende dubbele spelling van consonanten in bijvoorbeeld *Hern*, *könten*, *Bischof*, *freiher*. Lexicaal zijn er nauwelijks interferenties: *pastoors* in plaats van *Pfarrers* is een zeldzaam voorbeeld van lexicale invloed. Een door het Nederlands beïnvloede werkwoordsvorm is *spielde*. Maar alles bij elkaar had Jongen een behoorlijke kennis van het Duits.

(12)

M. Kockelkoren, o.c., nr. 151, rekeningen over het jaar 1867.

(13)

H.M.H. Goossens, *Ubach over Worms. Van Overworms kwartier tot gemeente Landgraaf*. Ubach over Worms 1981, 237.

Samenvattend: het taalgebruik in de kerk in het 19de-eeuwse Zuid-Oost-Limburg is nauwelijks beïnvloed door de vorming van de Nederlandse staat. De katholieke eredienst verliep er tot diep in de 19de eeuw, met uitlopers in de 20ste eeuw, in het Duits: men bad, preekte en zong in het Duits. In de kerkelijke administratie handhaafde het Duits zich tot het midden van de eeuw: in sommige gemeenten schreef men Nederlands en Duits naast elkaar, in andere gemeenten ging men halfweg de 19de eeuw van het Duits over op het Nederlands. Kerkelijke stukken uit die tijd die in het Duits waren gesteld, tonen aan dat de lokale schrijvers een behoorlijke kennis van het Duits hadden verworven.

2.3. Het bestuur en de rechtspraak

De Nederlandse overheid liet het taalgebruik in het religieuze domein ongemoeid. Maar in het bestuurlijke domein liet ze de Limburgers in dit opzicht niet betijen.

Meteen in 1815 kreeg bijvoorbeeld het gemeentebestuur van Vaals van hogerhand de opdracht om zich van "de Hollandse taal" te bedienen. De ambtenarij was na de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden in 1815 de eerste bevolkingsgroep die verhollandste (De Vocht 2003: 34).

In het domein van het bestuur en de rechtspraak is de verwachting dat de gebruikte taal ook de officiële landstaal is, m.a.w. dat op een politieke machtswisseling ook snel een taalwisseling volgde, die werd opgelegd door de overheid. Voor Nederlands Limburg zou dat betekenen dat er na 1815 enkel nog Nederlandstalige ambtelijke documenten werden vervaardigd, eventueel afgewisseld met Franstalige documenten in de Belgische tijd (1830-1839). Deze verwachting wordt grotendeels bevestigd door de feiten.

De rechtbanken spraken aan het einde van de 18de eeuw recht in het Duits, daarna ging men een tijdje op het Frans en tenslotte op het Nederlands over. Documenten van het gerecht zijn in de eerste helft van de 19de eeuw ofwel in het Frans ofwel in het Nederlands opgesteld, nadien haast uitsluitend in het Nederlands (De Vocht 2003: 34).

De Limburgse notarissen maakten hun akten in het Nederlands op. Wel heb ik enkele akten gevonden, waarvan van het Nederlandse origineel een Duitse vertaling gemaakt is, vermoedelijk ten behoeve van de geadresseerde. Een testament uit Wittem bijvoorbeeld, in 1820 opgemaakt door notaris Michel Cloots, is op dezelfde pagina door een andere persoon in het Duits vertaald.⁽¹⁴⁾

⁽¹⁴⁾ Rijksarchief Maastricht: H. Lambertus: Parochie van Holset, inventaris nr. 5:

Een onderzoek van het taalgebruik in de bekrachtigingen (zgn. 'Be-glaubigungen') bij de huwelijksbijlagen die in Sittard tussen 1803 en 1865 werden uitgevaardigd⁽¹⁵⁾, bevestigt de overeenstemming tussen de officiële landstaal en de lokale ambtelijke taal, zij het dat de nieuwe landstaal zich met enige vertraging, dus pas enkele jaren nadat de nieuwe politieke toestand een feit is, doorzet.

Van 1803 tot 1813, in de Franse tijd, zijn alle bekrachtigingen in Sittard in het Frans opgesteld. In 1814, als Sittard korte tijd onder Pruisisch bestuur valt, zijn alle bekrachtigingen weer in het Duits, op één Franstalige akte uit het begin van het jaar na. In 1815, bij de overgang van Sittard naar Nederland, is 62% van de documenten nog in het Duits en de overige 38% in het Frans geschreven, maar was er geen enkele Nederlandstalige bekrachtiging. Na 1815 verdwijnt het Duits definitief uit deze ambtelijke stukken, maar het Frans blijft nog een tijdlang een rol spelen, naast het Nederlands. In de eerste jaren van het Koninkrijk der Nederlanden, nl. in 1816 en 1817, komen zelfs uitsluitend Franstalige bekrachtigingen voor. Tussen 1818 en 1821 loopt het aandeel van het Frans in dit type documenten sterk terug ten voordele van het Nederlands, dat steeds meer gaat domineren. In 1830, het begin van de Belgische tijd, doet het Frans opnieuw, maar schoorvoetend, zijn intrede. Het merendeel van de Sittardse bekrachtigingen in de Belgische tijd is in het Nederlands, met uitzondering van de jaren 1836 en 1837, waarin er weer meer Franstalige dan Nederlandstalige bekrachtigingen zijn. Maar vanaf 1840 duiken nog maar sporadisch Franstalige stukken op en sinds 1846 is het Frans uit deze officiële documenten definitief verdwenen.

De taalkeuze in het overlijdensregister van Heerlen van de 19de eeuw weerspiegelt mooi de wisselende politieke situatie: tussen 1800 en 1815 zijn er enkel Franstalige overlijdensakten, tussen 1815 en 1830 zijn er Franse en Nederlandse exemplaren, vanaf 1839 wordt in deze akten uitsluitend Nederlands gebruikt (De Vocht 2003: 35).

Stukken betreffende het beheer van de Beurzenstichting Hubert Aubinet, 1772-1936. Nr. 51: afschrift van een testament uit Wittem, 23.03.1820.

⁽¹⁵⁾ Huwelijksbijlagen zijn documenten die bij een huwelijk moesten worden voorgelegd (geboorteakte, bewijs van woonplaats enz.). De bekrachtiging van de huwelijksbijlagen werden door de burgemeester of door andere ambtenaren opgesteld. Met dank aan Vera Fuhrmann M.A. voor het ter beschikking stellen van deze gegevens uit de Sittardse huwelijksbijlagen.

Samenvattend: het Duits was in de Nederlandse tijd geen bestuurstaal: het kwam niet in aanmerking als taal voor officiële stukken. Ook het gebruik van het Frans werd na 1815 snel teruggeschroefd. De Nederlandse overheid drong aan op een snelle vernederlandsing van het Limburgse grensgebied; haar aanbevelingen werden door de plaatselijke functionarissen goed opgevolgd.

2.4. De lokale pers

Een heel ander beeld van de 19de-eeuwse taalverhoudingen levert het domein van de lokale pers op: het taalgebruik in de lokale pers wijst erop dat de Zuid-Oost-Limburgse grensgemeenten tot het einde van de 19de eeuw, sommige zelfs tot in de 20ste eeuw, een taalgemengd gebied vormden. Allerlei elementen tonen aan dat de gewone man er tot diep in de 19de eeuw vlot Duits las, ja zelfs een voorkeur had voor het Duits als krantentaal.

In Vaals las men in de 19de eeuw vooral de kranten *Echo der Gegenwart* en *Stadt Aachener Zeitung* om op de hoogte te blijven van wat er in de wereld gaande was. Maar de grensgemeente was ook trots op de krant *Limburger Volksfreund*, die ter plaatse gemaakt werd en pas rond 1900 in het Nederlands verscheen. Het blad *Vaalser Anzeiger*, een huis-aan-huisblad dat tot aan de Tweede Wereldoorlog wekelijks in de bus viel, bevatte berichten en advertenties in het Nederlands én het Duits (De Vocht 2003: 43).

In Heerlen werd in 1846 het Nederlandstalige *Weekblad van Heerlen* opgericht. Dat weekblad had weinig succes in het Nederlands en werd een jaar later al vervangen door een Duitstalig blad: *Der Limburger Courier. Politisches- Unterhaltungs- und Anzeigeblatt*. Het werd gedrukt in een Gotische letter en was helemaal in het Duits, met uitzondering van mededelingen van het gemeentebestuur of berichten over openbare verkopen, die in het Nederlands waren. Tot 1868 domineerde het Duits in deze krant, maar aan het einde van dat jaar verschenen er plotseling veel meer Nederlandse stukken. In jaargang 1870 wordt de taalwisseling gemotiveerd. Op de voorpagina staat te lezen:

“onze geachte Abonnten en lezers ! Heerlen, 8 Januarij. Het is thans 24 jaren; dat de LIMBURGER COURIER bestaan heeft, en met N° 1 van 1870 zijn 25ste begint. Gedurende 20 jaren is hij in de Hoogduitsche taal ver-

schenen, maar op verzoek en het verlangen der overgrote meerderheid der abonnenen, voor ruim een jaar in de Hollandsche taal uitgegeven.”⁽¹⁶⁾

Van dan af plaatst enkel de naburige Duitse middenstand nog advertenties in het Duits.

In Kerkrade werden in het begin van de 20ste eeuw verschillende geheel of voor het grootste deel Duitstalige bladen uitgegeven.

De *Kirchrather Volkszeitung*, uitgegeven van 1907 tot 1911, was een tweetalig weekblad van katholiek-sociale strekking, afgestemd op en bestemd voor de gewone man. Het Duits domineerde in deze krant, maar dat vormde voor de lezer geen probleem:

“Het duits in die dagen voor iedereen verstaan- en leesbaar en nog beter te spreken, was de voertaal van de K(irchrather) V(olkszeitung).; waartegenover stond het deftige nederlands waarvan het Nieuwsblad (van Kerkrade) zich doorgaans bedient; een blad dat doorging voor ‘herenblad.’” (Bischoff 1987: 25).

De taalkeuze in de *Kirchrather Volkszeitung* volgt een vast stramien: het verslag van de gemeenteraadsvergadering is in het Nederlands geschreven, maar het ‘Feuilleton’, de ‘Wochenrundschaue’ en de ‘Lokale Nachrichten’ zijn in het Duits en zijn in Gotisch schrift gedrukt. Middenstanders adverteren in het Nederlands en het Duits, maar het Duits domineert als reclametaal.

Van 1910 tot 1911 verscheen het zondagsblad *Der Sonntagsfreund. Eine ständige Beilage der Kirchrather Volkszeitung*. Het was een zondagskrant met religieuze inslag die ook ontspanningslectuur bevatte (Bischoff 1987: 27).

In 1911 versmelten de *Kirchrather Volkszeitung* en het *Nieuwsblad van Kerkrade* tot de *Nieuwe Kerkraadsche Courant. Voorheen Kirchrather Volkszeitung. Nieuwsblad van Kerkrade*.⁽¹⁷⁾ In overeenstemming met de nu Nederlandstalige titel domineert in deze krant het Nederlands als taal. De ‘kirchlicher Kalender’, de ‘Zivilstand der Gemeinde Kirchrath’ en bepaalde sportverslagen

⁽¹⁶⁾ Gemeentebibliotheek Maastricht, microfiches Limburgse kranten: *Der Limburger Courier* van 8 januari 1870.

⁽¹⁷⁾ Aan het hoogoplopende conflict tussen de *Kirchrather Volkszeitung*, uitgegeven van 1907 tot 1911, en het *Nieuwsblad van Kerkrade*, dat inmiddels zijn opwachting was komen maken, kwam een einde toen beide bladen in 1911 ophielden te bestaan en werden opgevolgd door de *Nieuwe Kerkraadsche Courant* (Overhof 1995: 28).

zijn nog in het Duits, maar alle andere rubrieken zijn in het Nederlands. Wel staan er in deze krant nog ongeveer evenveel Duitse als Nederlandse advertenties.

De *Kerkraadsche Courant* wordt tenslotte in 1916 opgevolgd door *De Zuid-Limburger, Nieuws- en advertentieblad voor de Mijnstreek*. Dit blad is helemaal Nederlandstalig, ook het kerk- en het sportnieuws zijn nu in het Nederlands. Alleen in de eerste jaargang wordt sporadisch nog in het Duits geadverteerd, maar in 1917 verdwijnt het Duits ook uit dat domein.

De laatste Duitstalige periodiek was *Die Christliche Familie*, uitgegeven in Kerkrade van 1898 tot 1934. De ondertitel luidde: *Sonntagsblatt zur religiösen Belehrung und Unterhaltung für das Katholische Volk*. Een pastoor uit een grensgemeente voerde de redactie, in samenwerking met geestelijken uit de bisdommen Roermond en Keulen.

De officiële taal van *Die Christliche Familie* was het Duits en dat bleef zo tot het blad in 1934 ophield te verschijnen. Alleen in advertenties treft men al snel ook Nederlands aan. Ook de verhalen in de "ständige Beilage" die naast het eigenlijke blad verschenen, waren meestal in het Nederlands geschreven (Bischoff 1987: 214).

Ook als taal van de lokale pers houdt het Duits het langst stand in de context van de rooms-katholieke kerk.

Samenvattend: het Duits was in de lokale kranten die in Vaals, Heerlen en Kerkrade werden gemaakt, lange tijd de dominante taal: in Heerlen was dit tot 1868 het geval, in Vaals tot 1900, in Kerkrade tot 1911 en in een katholiek blad zelfs tot 1934. Tegelijkertijd vormden de grensgemeenten een talig menggebied: Duitse en Nederlandse berichten verschenen een hele tijd naast elkaar, tot het Nederlands uiteindelijk de overhand kreeg. Het taalgebruik in de lokale pers toont aan dat het Duits nog een hele eeuw na de Nederlandse staatsvorming een belangrijke rol heeft gespeeld in het dagelijkse leven van de grensbewoners.

2.5. Het verenigingsleven

Ook het lokale verenigingsleven in het Zuid-Oost-Limburgse grensgebied bevat heel wat sporen van vroegere tweetaligheid.

Een bestuurslid van de harmonie St.-Caecilia Kerkrade, die in 1943 haar eeuwfeest vierde, citeerde bij deze gelegenheid uit de statuten, daterend uit het jaar 1852, art. I:

"Der Zweck der Gesellschaft ist die Uebung und Fortpflanzung der Tonkunst und besonders die gute Ausfuerung der HARMONIE. ..." ⁽¹⁸⁾

In de Duitstalige krant *Die Christliche Familie* worden over 103 lokale Kerkraadse verenigingen mededelingen gedaan, de meeste tussen 1900 en 1916, de laatste in 1926. Ruim de helft van deze verenigingen (59/103) hebben een Duitse naam. Dikwijls stonden een Duits- en een Nederlandstalige vereniging naast elkaar: er was zowel een Duits- als een Nederlandstalige duivenmelkersbond, zowel een Duits- als een Nederlandstalige wielrennersclub enz. (Bischoff 1987: 219-223). Jammer genoeg bevat de studie van Bischoff geen gegevens over de werking van deze verenigingen, noch over de herkomst van de leden ervan. Trokken de Duitstalige clubs een ander publiek aan dan de Nederlandstalige? Welke was de voertaal van hun bijeenkomsten? Stonden de Duitstalige verenigingen hoger in aanzien? Het antwoord op dergelijke vragen zou een preciezer licht kunnen werpen op de taalverhoudingen in het culturele leven in Kerkrade aan het begin van de 20ste eeuw.

Zelf vond ik in het archief van Kerkrade een aankondiging in het Duits van een concert in 1910 van het nochtans Nederlandse harmonieorkest de "Nederlandsche Mynwerkers-Muziekvereniging "Bergkapelle"". Op de achterkant van de affiche stonden de "Allgemeine Lieder" die gezongen zouden worden, afgedrukt: het ging om 7 Duitse en 2 Nederlandse liederen.

"XIX. Bergmannsfest mit Konzert der Nederlandsche Mynwerkers-Muziekvereniging "Bergkapelle" unter Leitung ihres Dirigenten Herrn P.H. Smeets, am Donnerstag, den 6. Januar 1910, abends 7 Uhr, im Saale des Herrn Johann Systemans, Kerkrade. Programm: Erster Teil ... , Zweiter Teil" ⁽¹⁹⁾

Alle latere stukken over de oprichting, de subsidiëring en het optreden van diverse harmonie- en fanfare-orkesten (1918-1946) zijn echter in het Nederlands

⁽¹⁸⁾ Gemeentearchief Kerkrade: J.F. Driessen, *Inventaris van de archieven der gemeente Kerkrade 1795-1946*. Uitgegeven door de gemeente Kerkrade - 1986. Nr. 4140: Stukken betreffende de oprichting, de subsidiëring en het optreden van diverse harmonie- en fanfare-orkesten. 1918-1946.

⁽¹⁹⁾ Gemeentearchief Kerkrade: J.F. Driessen, *Inventaris van de archieven der gemeente Kerkrade 1795-1946*. Uitgegeven door de gemeente Kerkrade - 1986. Nr. 4140: Stukken betreffende de oprichting, de subsidiëring en het optreden van diverse harmonie- en fanfare-orkesten. 1918-1946.

geschreven. Ook de aankondigingen van optredens van toneelgezelschappen van na 1920 werden uitsluitend in het Nederlands verspreid.

Roukens tenslotte vermeldt dat er in 1914 in Kerkrade een “dames-Elizabethenverein” werd opgericht. De vergaderingen van deze sociale vereniging werden in het Duits gehouden, aangezien de deftige dames, naast het dialect, enkel deze taal spraken. Maar sinds de Tweede Wereldoorlog is dat ook bij leden die in Kerkrade geboren zijn, niet meer het geval. De statuten van de in 1919 opgerichte “Altaarwacht” zijn in het Nederlands opgesteld (Roukens 1949: 603).

Samenvattend: het Zuid-Oost-Limburgse verenigingsleven speelde zich in de 19de eeuw gedeeltelijk in het Duits af. Het einde van de Eerste Wereldoorlog betekende ook het einde van het Duits als taal van het lokale verenigingsleven.

3. **Taal en identiteit: het Nederlands als uitdrukking van de Nederlandse identiteit in Zuid-Oost-Limburg ?**

In domeinen waarop de Nederlandse overheid geen invloed kon of wilde uitoefenen, heeft de definitieve verdringing van het Duits door het Nederlands pas een eeuw na de Nederlandse staatsvorming definitief haar beslag gekregen. Als we taal beschouwen als een constituerende factor van de nationale identiteit, hebben de Limburgers er een eeuw over gedaan om Nederlanders te worden. Dat dat hen bovendien veel moeite heeft gekost, blijkt bijvoorbeeld uit het getuigenis van de auteur Frans Erens, in 1857 in Schaesberg geboren:

“Door mijn gedeeltelijke Fransch-Duitsche opvoeding stond ik, wat de literaire productie betreft voor groote moeilijkheden en alleen door mijn langjarig verblijf in Holland en het contact met de oer-Hollandsche elementen, heb ik mij de taal voldoende kunnen toeëigenen. (...) ... de Limburger, die in mijn positie is of was, (heeft) met zware moeilijkheden te kampen. Er is bij hem meer strijd noodig in zijn innerlijk en hij maakt meer weifeling door bij het kristalliseeren en zuiveren van zijn gedachte, bij het uiten van zijn klanken, dan een schrijver van een meer homogene nationaliteit.”⁽²⁰⁾

Het taalbewustzijn van de dialectsprekende Zuid-Oost-Limburger, die op school Duits leerde, werkte een Nederlands nationaliteitsbesef niet in de hand. Men stond eerder afkerig tegenover het ‘Hollands’, waarmee men niet vertrouwd was.

⁽²⁰⁾ Frans Erens, *Vervlogen jaren*. Uitgegeven door Harry G.M. Prick. Zwolle, 1958, 439.

Opnieuw Frans Erens:

“Ik ben een plant, geteeld ver van Holland in het Zuiden van Limburg, dicht bij de Duitse grens. Mijn ouders en voorouders waren uit hetzelfde land. In mijn kinderjaren heb ik alleen het dialect van mijn streek gehoord en Frans en Duits, en evenals mijn dorps- en streekgenoten deed de klank van het Hollands mij eerder weëg aan dan nobel en beschaafd. Ik meen dat door de Hollandse taal, door het Hollandse geluid, niet de hoogte der gedachte, niet de opvatting der sensatie kunnen worden bereikt, welke door het Franse of Duitse geluid wel kunnen worden bemachtigd.”⁽²¹⁾

Tegenover het Duits daarentegen had men een positieve houding. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het voorwoord bij een in 1891 in het Duits verschenen geschiedenis van Sittard:

“Die Deutsche Sprache ist in dieser Chronik gebraucht worden, weil der Almanach von 1823 und die meisten Manuscripte in derselben verfasst sind, und auch um gewisse, eigenthümliche Ausdrücke der früheren Sammler nicht zu beseitigen. Wahrscheinlich ist die deutsche Sprache noch bei den meisten Sittardern beliebt, und wäre es auch nur aus Pietät den Voreltern gegenüber.”⁽²²⁾

De Limburgers deden er lang over om zich van hun Duitstalige achtergrond te ontdoen. Maar politieke gebeurtenissen en sociaal-economische factoren deden de oriëntatie op de Duitstalige bureu uiteindelijk afnemen.

De Eerste Wereldoorlog bracht een ommekeer in de onderlinge verhoudingen teweeg. Hoewel Nederland neutraal bleef, noopte de oorlog de Limburgers ertoe zich naar het noorden te richten.

Ook de modernisering die gepaard ging met de overgang van een agrarische samenleving naar een geïndustrialiseerde maatschappij, verzwakte de positie van het Duits. Met WO I kwam er een abrupt einde aan de sinds 1870 bestaande trekarbeid van Limburgse seizoenarbeiders naar het Duitse Rijnland, het Ruhrgebied en het Akense industriegebied. De opkomst van de Nederlandse steenkoolmijnen had veel Duitstalige mijnwerkers uit Pruisen, Polen en Silezië

⁽²¹⁾ Frans Erens, *o.c.*, 416.

⁽²²⁾ Kurze Chronik von Sittard, von 900 bis 1755, erschienen im Almanach von Augustin Dunckel für das Jahr 1823, fortgesetzt nach desselben Manuscripten und anderen Quellen, sammt drei Anhängen, von 1757 bis in 1891, von B.A. Pothast. Gedruckt bei G. Tholen, in Sittard, 1891.

naar Limburg gebracht. Maar in de jaren dertig, in volle economische crisis, werden zij teruggestuurd naar hun land van herkomst, waardoor het Duits in Limburg verder taande.

Parallel met die maatschappelijke ontwikkelingen won het Nederlands als cultuurtaal steeds meer terrein, terwijl het Duits aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog volledig uit Nederlands zuidelijkste provincie verdween.

Of de Limburgers zich, met de geleidelijke verdringing van het Duits door het Nederlands, ook werkelijk Nederlanders zijn gaan voelen, valt buiten het taalkundige bestek van deze bijdrage. Het 19de-eeuwse concept 'nationale identiteit', dat onder meer besloten ligt in de landstaal die de sprekers ervan tot een herkenbare groep maakt, is in het Europa van de regio's voorbijgestreefd. In de plaats komt het begrip 'regionale identiteit', en deze is in Limburg sterk geprononceerd: ze komt onder meer tot uiting in de stevige positie van de Limburgse dialecten. De geschiedenis toont dat de dialecten de maatschappelijke constanten vormen, niet de wisselende standaardtalen.

Bibliografie

- BISCHOFF, N.H.
(1987), *Persbiografie 80 jaar Kerkrade 1894-1974*. Sittard.
- DE VOCHT, K.
(2003), Deutsch und Niederländisch in Konflikt: Über den Untergang des Deutschen als Kultursprache im Südosten der niederländischen Provinz Limburg (19.-20. Jahrhundert). Lic.verhandeling Universiteit Antwerpen.
- DRIESSEN, J.
(1963), Overzicht van de ontwikkeling van het lager onderwijs te Kerkrade vóór 1900. In: *De Maasgouw* 82, kol. 93-118.
- GOOSSENS, J.
(1989), De evolutie van het taalgebruik in de beide Limburgen. In: Eenheid en scheiding van de beide Limburgen. Verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen (= Maaslandse Monografieën, Bd. 47), Leeuwarden/Maastricht, 213-235.
- GOOSSENS, J.
(2003), Im limburgischen Vorfeld der zweiten Lautverschiebung. In: *Niederdeutsches Wort* 43, 37-56.

- KESSELS-VAN DER HEIJDE, M.C.A.
(2002), *Maastricht, Maestricht, Mestreech. De taalverhoudingen tussen Nederlands, Frans en Maastrichts in de 19de eeuw*. Hilversum.
- MARYNISSEN A.
(2001), Historische Sprachverhältnisse im Rhein-Maas-Gebiet. In: *GrenzenLos. Historische Zeitschrift der Erwin-von-Steinbach-Stiftung*. Jahrgang 2001. (ter perse).
- MARYNISSEN A.
(2002), Niederländisch und Deutsch nebeneinander im Südosten der niederländischen Provinz Limburg. Belege aus einer zweisprachigen Grenzregion. In: *Volkskultur an Rhein und Maas* 20, Nr. 2, 41-54.
- ORBONS P. & L. SPRONCK
(1966), Limburgers worden Nederlanders. Een moeizaam integratieproces. In: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 102, 31-53.
- OVERHOF S.
(1995), *De krant in Zuid-Limburg*. Stichting Historische Reeks Maastricht. Maastricht.
- ROUKENS W.
(1949), De "Hollandse expansie" in het land van Rode en haar betekenis voor het Kerkrade dialect. In: *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg. Miscellanea Mgr. Dr. P.J.M. Van Gils*. Tome 85, 589-619.
- SCHERDIN G.
(1937), *Die Verbreitung der hochdeutschen Schriftsprache in Süd-Limburg. Beiträge zur kulturellen Entwicklungsgeschichte einer deutsch-niederländischen Grenzlandschaft*. Berlin.
- TUMMERS P.
(1957), Tweetaligheid in Limburg. In: *Akademiedagen X*, 49-71. Noord-Hollandse Uitgevers Maatschappij Amsterdam.